

M. TULLIUS CICERO A TVORBA LATINSKÉHO FILOZOFICKÉHO SLOVNÍKA

ELENA URBANCOVÁ, *Katedra románskej a klasickej filológie FF PU, Prešov*

URBANCOVÁ, E.: M. Tullius Cicero and the Formation of Latine Philosophical Vocabulary
FILOZOFIA 58, 2003, No 8, p. 513

M. Tullius Cicero was the first among the Roman thinkers, who made the problematic of culture and civilization his serious concern. His investigations led him to the belief that the culture, seen as a whole of traditions, norms and values, is inseparable from *artes*, i. e. the spiritual phenomena in science and art. From his awareness of the necessity to create the Roman culture in this sense of inseparability resulted his ambitious philosophical project: the Romans should accept the spiritual experience of the Greeks and develop it in philosophical writings in Latin language. To all doubts and prejudices hostile to this intention he thus responded by philosophical and linguistic writings based on his conviction, that the Latin language is able to express even the most complicated philosophical ideas and concepts and that the human interaction is possible.

Ciceronovo filozofické dielo a jeho filozofický slovník boli v minulosti neraz predmetom celkom protichodných hodnotení: vzbudzovali veľa obdivu, ale vyslúžili si aj veľa odmietania a kritiky. Je dostatočne známe, že pre humanistov či v osvietenom 18. storočí bol Cicero vysoko oceňovaným autorom, suverénnym tvorcom na poli jazyka vrátane filozofickej reči. Naopak v moderných časoch zazneli na adresu jeho filozofického písania a prekladania neraz aj ostré námietky a kritika, a to hlavne z radov filozofov. Za všetky tieto kritické hlasy spomeňme aspoň názor R. Ponceletu,¹ ktorý podrobil minucióznej analýze Ciceronov preklad *Timaia*: R. Poncelet uvádza ne jeden príklad, keď Ciceronov preklad podľa neho nespĺňa požiadavky na presnosť, jasnosť a jednoznačnosť, kladené na filozofický text, práve tak ako aj na jeho preklad. Okrem odchýlok od originálu či jeho skreslení pripisovaných samotnému Ciceronovi si R. Poncelet všimá aj rozdiely medzi gréckym originálom a latinským prekladom, ku ktorým autora prekladu podľa Ponceletu prívádza sama latinčina so svojim vlastným slovníkom, pojmami a jazykovými štruktúrami, aby napokon dospel k negatívnemu záveru – podľa ne jedného znalca Ciceronovho diela prísne a nespravodlivému² – voči Ciceronovi i voči latinčine.

Nie je našim cieľom podrobne sa zaoberať prácami tohto druhu; zhrnieme len námietky, ktoré sa tu aj inde objavujú najčastejšie. Ciceronovi sa hlavne vyčíta, že jeho preklad a filozofický jazyk nie sú dostatočne presné. Latinské termíny, ktoré používa,

¹ PONCELET, R.: *Cicéron traducteur de Platon. L'expression de la pensée complexe en latin classique*. Paris 1957.

² LÉVY, C.: "Cicéron créateur du vocabulaire latin de la connaissance: essai de synth se." In: *La langue latine, langue de la philosophie*. Rome 1992, s. 91.

nevyjadrujú pojmy originálu celkom tak, ako ich vymedzili starí Gréci, ďalej sú konfúzne, nejednotné, či dokonca dvojznačné, čo podľa kritikov zjavne svedčí alebo o nedokonalom či zlom preklade, alebo o zjednodušujúcom, ba nesprávnom chápaní a či vôbec o nepochopení pojmov gréckych originálov. Pravda, nie všetky odchýlky, rozdiely či nepresnosti treba dávať do súvisu výlučne s osobou Cicerona. Autori často upozorňujú - bez toho, aby Ciceronovi upierali jeho zásluhy o filozofiu - na rozdiely, ktoré sa nevyhnutne vynárajú vždy tam, kde sa stretávajú dve odlišné epochy a dve odlišné civilizácie. Nechýba ani názor, že Cicero si naopak až príliš dobre uvedomuje, že má k dispozícii len veľmi nedokonalý nástroj, a tak svojím vskutku jedinečným jazykovým majstrovstvom "nadstavuje" to, čo prirodzene chýba latinčine; v dôsledku toho slovo začína žiť svojím vlastným životom, a to i na úkor obsahu a filozofie.

Cieľom našej štúdie je priblížiť túto časť Ciceronovej aktivity v pohľade "zvnútra", z hľadiska toho, ako k nej pristupoval sám Cicero a s akým ohlasom sa stretlo toto jeho úsilie u jeho súčasníkov, t. j. osvetliť Ciceronov postoj k filozofickej tvorbe v latinskom jazyku na dobovom a národnom pozadí. V druhej časti uvedieme konkrétne príklady na spôsob, ako Cicero tvoril latinský filozofický slovník, v snahe poukázať na niektoré podstatné znaky Ciceronovej práce s latinským slovom ako filozofickým odborným termínom.

Filozofia predstavovala pre Rimanov "náuku dovezenú z cudziny" (*doctrina adventicia*)³ a trvalo pomerne dlhý čas, kým prestala byť v Ríme vnímaná ako kultúrny import, ktorý je Rimanom cudzí, ba dokonca škodlivý. Tento proces bol sprevádzaný na jednej strane obdivom ku gréckej kultúre, na druhej strane útokmi proti nej. Vzťah rímskej spoločnosti k filozofii, poznačený touto ambivalentnosťou, kryštalizoval v dobe Plauta a Catona, v rokoch 220 - 180 pred n. l. Podľa zachovaného svedectva ho ako prvý *expressis verbis* vyjadril Plautov súčasník, básnik Quintus Ennius: *philosophari mihi necesse est, at paucis*, "filozofovať potrebujem, ale v malých dávkach".⁴ - Tak už predstaviteľ prvej generácie rímskych tvorcov potvrdzuje chuť i ambície myslieť a písať novým spôsobom, inšpirovaný práve filozofiou - pravda, podľa vkusu a záujmu Rimana - a svojou morálno-filozofickou básňou s gréckym a súčasne latinským názvom *Prorepticus* alebo *Praecepta* odporúča Rimanom do pozornosti osobitne morálnu filozofiu.

Aj keď predsudky nepriateľské filozofii a filozofickej literatúre časom slabli, naďalej pretrvávali a celkom sa nevytratili ani o vyše sto rokov neskôr. Ešte aj Cicero, keď v 40-tych rokoch prvého storočia pred n. l. píše sériu filozofických spisov, odhodlaný nedopustiť, "aby nejaká filozofická otázka ostala v latinskej spisbe neobjasnená" (*De div.*, II, 2), cíti potrebu zdôvodniť svoj filozofický projekt a odmietnuť názory, ktoré mu nežičia a sú nepriamo alebo otvorene proti nemu. Takmer všetky svoje filozofické spisy začína úvodom - *prooemium* - s laudatívnymi a polemickými prvkami, kde sa chvála filozofie a odporúčania venovať sa jej miešajú s jej obranou a s odmietaním postojov a názorov jej "hanobiteľov".

V úvode spisu *O najvyššom dobre a zle* (*De fin.* I, 1, 1) nájdeme takmer úplný katalóg tradične vznášaných námietok a ich stúpcov: na prvom mieste ide o nezmeriteľných odporcov, ktorým sa "celé toto filozofovanie vôbec nepáči"; ďalej o tých,

³ C i c., *De orat.*, III, 33, 135.

⁴ VALHEN, J.: *Ennianae poesis reliquiae*. Amsterdam 1967, s. 376.

ktorí nie sú proti filozofii ako takej, ale ktorí ako Ennius odporúčajú venovať sa jej *at paucis*, s mierou; po tretie ide o tých, ktorých od latinskej spisby odrádza obdiv ku Grékom, ľudí postihnutých doslova grékomániou, ktorí dávajú výlučnú prednosť gréckej filozofickej literatúre a k latinskej filozofickej literatúre majú odmietavý, ba nezriedka pohrdavý postoj. A napokon ide o rigorózných stúpcov tradičných hodnôt a tradičného spôsobu života, ktorí pokladajú filozofické štúdiá, debaty a rozpravy za zamestnanie nehodné štátnika a verejne činného človeka. V úvode *Prvých akademik* (*Ac. priora*, 2, 5) sa spomedzi tých, čo sú zásadne proti filozofii, vyčleňujú odporcovia všetkého, čo je grécke, na jednej strane a odporcovia filozofie na druhej strane. V *Druhých akademikách* (*Ac. post.*, I, 2, 4) sa o prvých hovorí, že odmietajú akúkoľvek filozofickú literatúru, zatiaľ čo milovníci filozofie a učeniosti dajú prednosť gréckym dielam. V úvode druhej knihy spisu *O povinnostiach* (*De off.*, II, 1, 2) autor vyslovuje obavu, že niektorí dobrí, poctiví muži (*boni viri*) neradi počujú už samo slovo filozofia a čudujú sa, prečo sa jej venuje toľko času a námahy. V spise *O veštení* zoširoka približuje svoj projekt filozofického písania, pričom nezabudne zdôrazniť, že je to zámer a podujatie, ktoré je ho dôstojné (*De div.*, II, 2, 4), ako odpoveď všetkým obmedzeným tradicionalistom, ktorí v mene rímskej *dignitas* zakazujú človeku verejne činnému takýto druh zamestnania a literatúry.

Popri vecnej nesprávnosti a neodôvodnosti námietok voči filozofii Cicero v týchto postojoch odhaľuje aj určitý komplex menejcennosti, nevieru vo vlastné intelektuálne sily a hlavne tendenciu podceňovať materinskú reč. Na nejednom mieste spomína predsudky voči latinčine a skeptický postoj k jej možnostiam vyjadriť zložité filozofické idey a pojmy. Sám sa nikdy nepridal k všetkým tým ponosám na *egestas patrii sermonis*, "chudobu materinskej reči", ktorým nedokázal odolať ani tvorca takého formátu, akým bol autor filozofickej básne *De rerum natura*, básnik Lucretius.

Postoj Varrona a Attica v úvode *Prvých akademik* názorne ilustruje fakt, akým argumentom a pochybnostiam sa Cicero musel postaviť čelom, pokiaľ ide o vyjadrenie filozofie v latinčine. Varronov postoj k tejto veci je krajne zdržanlivý, no jeho zdržanlivosť sa zakladá ani nie tak na nedôvere v možnosti latinčiny v tejto oblasti, ale skôr na názore, ktorého podstatu možno vyjadriť takto: Načo vynakladať toľké úsilie, ktoré predpokladá filozofický preklad alebo rozprava, keď nevzdelaní ľudia sa o takéto texty nikdy nebudú zaujímať, ani keď budú napísané v latinčine, a vzdelaní ľudia sa pri uspokojovaní svojho záujmu budú aj naďalej obracať na grécke pramene? Stanovisko Attica sa naopak opiera o pochybnosti jazykovej povahy rozličného stupňa: zatiaľ čo v *Akademikách* vyjadruje len zvedavé očakávanie, či bude možné vyjadriť filozofiu Antiocha z Askalónu adekvátne v latinčine, v spise *O najvyššom dobre a zle* otvorene priznáva svoju počiatočnú skepsu: "Neveril som, že by sa o niečom takom dalo hovoriť po latinsky, a ty si o tom hovoril s rovnakou jasnosťou, s akou o tom hovoria Gréci."⁵

Námietky tak z prvého, ako i druhého tábora Cicero rozhodne odmieta a ich nositeľov upozorňuje, že pramena z nevzdelanosti, z neviery vo vlastné sily a schopnosti, ale aj z nedostatočného vlastenectva a občianskej vyspelosti.

Kultúrnu vyspelosť Grékov, ich prevahu vo vede a filozofii Cicero uznáva ako nepopierateľný fakt, ale zastáva názor, že práve preto nemožno spoluobčanov pripraviť

⁵ C i c., *De fin.*, V, 32, 96.

o tieto plody (*De div.*, II, 2, 4). Rimania si majú kultúrne výdobytky Grékov osvojiť, a ak majú byť verní ich dedičstvu, aj ho obohatiť a rozvinúť, pretože Grécko už vyčerpalo svoje kultúrne a civilizačné poslanie: Rím sú nové Atény. Je to vec cti a slávy - v Ríme takej dôležitej -, ale aj nevyhnutnej potreby a užitočnosti: starí Rimania mali v porovnaní s Grékmi prevahu v praktickej múdrosti (politické inštitúcie, správa verejných vecí, mravy a spôsob života), ale za prevahu v praktickom živote platí Rím zaostávaním na poli vied a umení. - Úvahy o kultúre a civilizácii, ktoré Cicerona zamestnávajú od roku 55, keď v spise *O rečníkovi* rieši otázku hierarchie a vzájomnej spätosti filozofie a rétoriky, ho privádzajú k presvedčeniu, že kultúra ako súhrn tradícií, noriem a hodnôt sa nedá oddeliť od *artes*, t. j. od duchovných prejavov vo vede a umení, a že je potrebné vytvárať kultúru v prvom i druhom, nedeliteľnom zmysle. O kultúro- tvornej úlohe filozofie, ktorá sa označuje za *omnium laudatarum artium procreatrix et quasi parens*, "stvoriteľku a sťaby matku všetkých vysokých umení"⁶, Cicero nepochybuje; dozrel čas, aby sa zrodila latinská filozofická literatúra (*Tusc.*, II, 2, 5).

Prvým krokom k tomu je, aby sa Rimania oboznámili s prácami takých božských géniov, ako je Platón a Aristoteles. Ale len oboznámiť sa podľa neho vonkoncom nestačí. Cicero si myslí, že keby sa obmedzil iba na prekladanie, na sprístupnenie diela týchto géniov (*ad cognitionem divina illa ingenia transferre*), spoluobčania by mu mohli právom vyčítať, že pre nich neurobil všetko, čo urobiť mal (*De fin.*, I, 3, 7), a tým, ktorí dávajú prednosť gréckej filozofickej literatúre, by zjavne nebolo čo vyčítať. "No ak sa nedržím len úlohy prekladateľa, ale zachovávam to, čo povedali tí, ktorých uznávam, a k tomu pridávam svoju mienku a píšem podľa vlastnej osnovy, z akého dôvodu dávajú prednosť gréckym spisom pred latinskými v prípade, že v nich nie sú nedostatky a nie sú to ani preklady z gréčtiny?"⁷ - Cieľom teda nie je iba prekladanie, ale vlastná tvorba v latinskom jazyku, tvorba, ktorou sa Rimanom otvára nový myšlienkový a duchovný obzor, nový svet ideí a pojmov na pochopenie a reflexiu seba samých a svojej vlastnej skúsenosti.

Tvorba filozofického slovníka je pri tom kľúčovou úlohou. - Keď grécki filozofi začali prednášať v Itálii a v Ríme, zdalo sa, že učenia a idey, s ktorými oboznamujú svojich poslucháčov, sú neoddeliteľne späté s gréckymi slovami, ktorými ich vyjadrujú. A tak väčšina vzdelaných Rimanov, ktorým bola gréčtina dôverne známa a dokonale ju ovládali, nepociťovala priamo potrebu vytvárať latinský slovník pre to, čo im bolo prístupné a čo dobre chápali v jazyku originálu. Ale postupne, ako sa filozofia v Ríme udomácňovala, presadzovala sa aj snaha integrovať učenia a idey, objavované u gréckych autorov, do svojho vlastného života, a spolu s tým, pochopiteľne, aj potreba zahrnúť zodpovedajúce pojmy do vlastného myslenia a reči.

U Cicerona je tento aspekt filozofickej tvorby, čiže integrácia filozofie, ktorá je "umením žiť", do života rímskej spoločnosti, jasne uvedomovanou i artikulovanou úlohou, úlohou prvoradého významu. Z celého jeho filozofického diela, tak ako ho

⁶ C i c., *De orat.*, I, 3, 9.

⁷ C i c., *De fin.*, I, 2, 6: "Quod si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus: quid habent, cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint, neque sint conversa de Graecis?"

projektoval a uskutočnil, ako aj z problémov, ktoré v ňom riešil, je zrejme, že jeho cieľom nebolo len sprístupniť rímskej spoločnosti akýsi teoretický sumár celej gréckej filozofie, ale podnieť uvažovanie o otázkach, čo je človek a aké je jeho miesto vo svete, teda sprostredkovať Rimanovi poznanie o podstate *humanitas*. A optimálnym prostriedkom integrácie tohto poznania do života rímskej spoločnosti podľa Cicerona je filozofia v latinskom jazyku.

Na ponosy tých, ktorí neprestávajú poukazovať na *egestas patrius sermonis*, "chudobu materskej reči", tak Cicero odpovedá aktom filozofickej a jazykovej tvorby. Filozofia si podľa neho nevyhnutne vyžaduje osobitný slovník, a ten treba tvoriť, lebo "keď hovoríme o filozofii, ktorá je umením žiť, nemožno zbierať slová na trhovisku".⁸ Táto tvorba má, prirodzene, aj svoje zákonitosti a pravidlá. Podľa Cicerona musí spĺňať minimálne dve základné pravidlá: prvým z nich je, že nový výraz musí zodpovedať novej skutočnosti. - Tu je na mieste pripomenúť, s akou vehemenciou kritizuje etický slovník stoikov, o ktorom si myslí, že je plný jazykových novôt, pričom nové slová vždy neodrážajú nové pojmy. Druhým základným pravidlom podľa Cicerona je, že je potrebné pri tom využívať zdroje latinčiny, skôr ako vytvárať jednoducho kalky z gréčtiny. - Nad iné výrečné, priam programové je toto vyhlásenie zo spisu *O rečníkovi*: "Náš jazyk a podstata vecí dovoľujú, aby sa tá dávna vynikajúca múdrosť Grékov preniesla k nám v súlade s našimi obyčajami a našou letorou. Treba však mať vzdelancov, ktorí sa dosiaľ u nás na tomto poli neobjavili. Ak sa však raz objavia, treba im dať prednosť aj pred Grékmi."⁹

Cicero ako *homo eruditus*, vzdelanec, a teda jeden z tých, ktorých úlohou je podľa jeho vlastných slov uskutočniť spomínaný transfer a naučiť filozofiu hovoriť po latinsky, sa tak podujal na úlohu, ktorú pokladal za svoje najvlastnejšie poslanie, za službu vlasti a svojim spoluobčanom. Pritom má jasno aj v tom, že to sotva pôjde bez problémov a ťažkostí. Napr. v rozhovore s Catonom o stoicizme, zaznamenanom v tretej knihe spisu *O najvyššom dobre a zle*, priznáva, že výklad stoického učenia o podstate dobra nebude vzhľadom na zvláštnu terminológiu vonkoncom jednoduchý: "Ty predsa dobre vieš, aký punktičkársky, priam mudrlantský je spôsob výkladu bežný u stoikov, a to aj u gréckych, a ešte vo väčšej miere u našich - ved' my musíme tvoriť slová a dávať nové mená dosiaľ neznámych veciam."¹⁰ Aj formulácia z citovanej pasáže zo spisu *O rečníkovi* je opatrná: *patitur lingua nostra*, "naš jazyk to dovoľuje" či znesie, vydrží. V diele *O štáte* Cicero uvádza dosť dlhý citát z Platóna, ktorého preklad predstavuje ako riskantnú a ťažkú úlohu: *difficile factu est, sed conabor tamen*, "je to ťažké, no jednako sa o to pokúsim".¹¹ - Nech si už o Ciceronovom výkone na tomto poli myslíme čokoľvek, niet pochyb, že jeho projektu nechýbala intelektuálna odvaha, odvaha, posilňovaná

⁸ C i c., *De fin.*, III, 2, 4.

⁹ C i c., *De orat.*, III, 24, 95: "... patitur enim et lingua nostra et natura rerum veterem illam excellentemque prudentiam Graecorum ad nostrum usum moremque transferri, sed hominibus opus est eruditis, qui adhuc in hoc quidem genere nostri nulli fuerunt; sin quando exstiterint, etiam Graecis erunt anteposendi."

¹⁰ C i c., *De fin.*, III, 1, 3.

¹¹ C i c., *Rep.*, I, 42, 65.

práve jeho dôverou v možnosti slova a v schopnosti latinčiny komunikovať prostredníctvom nej aj najzložitejšie filozofické obsahy.

Miest, kde Cicero odmieta uznať akúkoľvek inferioritu latinčiny v porovnaní s gréčtinou, nájdeme v jeho diele dost; latinčina podľa neho nijako nezaostáva za gréčtinou, skôr naopak: "Ja si myslím - a tento svoj názor som už aj neraz dal najavo -, že latinčina nielen že nie je chudobná, ako sa všeobecne usudzuje, ale že je dokonca bohatšia ako gréčtina."¹² A prevyšuje ju nielen bohatosťou slovníka, ale aj výstižnosťou slov. - Zaiste, Ciceronovým argumentom v prospech latinčiny je tu hlavne vlastenecká viera; možnosti svojej materčiny vidí takto optimisticky aj vďaka nej. Ale jeho *conabor tamen*, "a predsa sa o to pokúsim" svedčí o tom, že si bol vedomý ťažkostí, ktoré treba pri tom zdolať, čo však nijako neoslabovalo túto jeho vieru a ani jeho presvedčenie o zmysluplnosti úlohy, na ktorú sa podujal.

Úlohu vypracovať špeciálny slovník filozofie, dať "novým veciam nové mená" nechápe Cicero len vo formálnej rovine, ani v zmysle absolútnej novosti. Pri tvorbe filozofického slovníka je proti umelým inováciám, proti rýdzo formálnej adekvátnosti latinčiny a gréčtiny: "Nebude potrebné dávať gréckemu termínu latinský kalk, ako to zvyčajne robia neschopní prekladatelia, keď existuje zaužívané slovo, označujúce tú istú vec. Možno torobiť tak, ako to zvyčajne robím ja: tam, kde Gréci majú jedno slovo, použijem, ak to nemôžem urobiť inak, viacero slov: to nebráni tomu, aby sme nepoužili grécky termín zakaždým, keď nám latinčina neposkytuje ekvivalent."¹³

Uprednostňovanie latinských "zaužívaných slov, označujúcich tú istú vec", pred grécizmami, termínmi doslova preloženými z gréčtiny či novotvarmi je podstatným znakom Ciceronovej metódy práce so slovom ako odborným termínom. Gréckym termínom sa nevyhýba, sám ich neraz aj používa, ale len vtedy, keď v latinčine nenachádza vhodný ekvivalent. Jeho prístup k tvorbe filozofických, ale aj iných termínov by sme teda mohli označiť za "puristický". Dôležitejší ako takéto nálepkovanie je však cieľ, ktorý tým autor sleduje: Cicero nechce vytvárať akýsi žargón, ktorý by bol iba umelou napodobeninou gréčtiny a v bežnej reči mu nič nezodpovedá, ani jazyk, ktorý by bol zrozumiteľný len zasväteným, ale jazyk, ktorý ctí komunikáciu medzi ľuďmi. Medzi všetkými ľuďmi, a nielen filozofmi. Cieľom filozofie je podľa Cicerona dosahovať jednotu *res* a *verba*; ak sa jazyk filozofie odkláňa od jazyka, ktorým ľudia bežne hovoria, alebo je s ním v rozpore, filozofia sa míňa so svojím cieľom.

Na ilustráciu Ciceronovho postupu pri voľbe konkrétneho slova ako ekvivalentu gréckeho termínu, jeho starostlivého zvažovania uvedieme teraz tri príklady: prvý patrí do slovníka poznávania a týka sa prekladu termínu *epoché*; druhý čerpá z etického slovníka a týka sa Ciceronovej voľby slova *virtus* ako latinského ekvivalentu termínu *areté*; napokon sa pristavíme pri Ciceronovom zvažovaní vhodného latinského ekvivalentu slova *pathos*, ktoré používali grécki filozofi vo svojich psychologických teóriách.

O hľadani vhodného latinského ekvivalentu gréckeho termínu *epoché* nás informuje zachovaný Ciceronov list priateľovi Atticovi z augusta roku 45 pred n. l., ktorý je celý venovaný tomuto problému. Cicero sa s Atticom radí, ako čo najvýstižnejšie preložiť tento termín. Najskôr prijme Atticov návrh; akt zdržania sa úsudku možno podľa

¹² C i c., *De fin.*, I, 3, 10; cf. *De fin.*, III, 2, 5; *De nat. deorum*, I, 4, 8.

¹³ C i c., *De fin.*, III, 4, 5.

Attica vyjadriť pomocou latinského slovesa *inhibere*, "zadržať", "zadržiavať", "zastavovať", čo je doslovný preklad gréckeho slova. V spomínanom liste však Cicero toto riešenie napokon odmieta a vysvetľuje prečo: bolo mu známe, že sloveso *inhibere* sa používa ako odborný termín v námorníctve, a domnieval sa, že označuje to isté: akt, keď veslár zadrží veslo a nehýbe ním. Na základe živého úzu sa však presvedčil, že sa mylil: keď blízko jeho vily zakotvila loď, overoval si, čo rozumejú pod týmto termínom veslári, a dostal odpoveď, podľa ktorej *inhibere* vlastne značí "zadržiavať veslá pri obracaní lode", čiže nie akt zdržania sa veslovania, ale iný spôsob veslovania. "A to je od epoché veľmi ďaleko," koriguje svoj postoj Cicero a žiada svojho priateľa a zároveň vydavateľa, aby v rukopise, ktorý pripravuje na vydanie, nahradil *inhibere* slovom *sustinere*. Správnosť tejto voľby Cicero potom podopiera veršom archaického básnika Lucilia, ktorým dokladá literárne používanie tohto slova: *sustineas currum ut bonus saepe agitator equosque*, "zdrž voz, ako veľa ráz šikovný pohonič kone", a napokon uzaviera poukazom na Karneada, ktorý na osvetlenie aktu epoché používa v tom istom duchu metaforu s aurigou.¹⁴

Na význam tohto príkladu pre uvažovanie o Ciceronovej metóde práce so slovom ako odborným termínom upozornil svojho času H. J. Hartung.¹⁵ Príklad je podľa neho názornou ukážkou, že konštantnou súčasťou tejto metódy je okrem neodmysliteľnej analýzy pojmu aj filologicky dôkladné a starostlivé zhodnotenie jazykového úzu, používania daného slova, a to tak v bežnom jazyku, ako aj v celej histórii jeho literárneho fungovania.

Potvrdenie tejto metódy poskytuje aj náš druhý príklad, vzatý z Ciceronovho etického slovníka: ide o termín *virtus*, "zdatnosť", "cnosť", ktorý práve Cicero začal používať, a to vedome a systematicky, ako náprotivok gréckeho termínu *areté*.

V čase, keď Cicero začal písať svoje filozofické diela, má *virtus* za sebou už celé dejiny: je pomenovaním pre starobylú rímsku kvalitu, ktorou sa podľa tradície vyznačovali sami znamenití muži. - Podľa Ciceronovho svedectva Cato, "veľmi vážený autor", vo svojich *Počiatkoch* rozpráva, že v dávnych časoch bolo u Rimanov zvykom spievať za sprievodu píšťal chválospevy na *virtutes clarorum virorum*, "zdatnosť slávnych mužov" (*Tusc.*, IV, 2, 3). Táto dávna *virtus* však nemala, na rozdiel od gréckej *areté*, ktorá je filozofickým pojmom *par excellence*, žiadny filozofický obsah: vyjadrovala to isté čo slovo *fortitudo*, čiže "udatnosť", "odvážnosť", "silu", slovom "mužnosť". Svedčí o tom aj známa pasáž z *Tuskulských rozhovorov*, kde Cicero uvádza svoju etymológiu slova *virtus*, ktorú moderné skúmania celkom potvrdzujú: *virtus* "dostala totiž meno od slova *vir* - muž. A vlastnosťou muža je najmä statočnosť, ktorej hlavným poslaním je pohľadať bolesťou a smrťou. Teda ak chceme byť zdatní, alebo skôr ak chceme byť mužmi, musíme sa vyznačovať práve tým."¹⁶

¹⁴Cf. C i c., *Epistulae ad Atticum*, XIII, 21.

¹⁵HARTUNG, H. J.: *Ciceros Methode bei der Übersetzung griechischer philosophischer Termini*. Hamburg 1970, s. 110.

¹⁶C i c., *Tusc.*, II, 18, 43: "Appellata est enim ex viro virtus; viri autem propria maxime est fortitudo, cuius munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata."

Medzi použitím slova *virtus* v citovanej pasáži, podopretým aj etymologicky, a *areté* by sme na prvý pohľad nedali znamienko rovnosti. Namiesto konotácií s filozofickou *areté* sa nám v myslí skôr vybaví portréty hrdinských mužov píšucich dejiny Ríma, ktorí neohrozene čelia nebezpečenstvu vrátane nebezpečenstva smrti. Cicero tu kladie *virtus* do bezprostrednej blízkosti mužnosti, ktorá je kvalitou pravého muža, a tým je predovšetkým - a v Ríme osobitne - neohrozený bojovník, vojak, hrdina.

Jednako však veľmi dobre osvetľuje, prečo si Cicero zvolil ako ekvivalent slova *areté* práve slovo *virtus*: mužnosť je kvalitou pravého muža, kvalitou, ktorá ho robí tým, čím má byť, t. j. mužom. *Areté* značí presne to isté: je kvalitou, ktorá robí človeka tým, čím má byť: skutočným človekom. J. Patočka to vo vzťahu k *areté* podľa Platóna výstižne vyjadril takto: "V užití Platónov je *areté* substantivizovaný výraz pro *agathon*; čemu náleží *agathon*, má *areté*. V tomto smyslu je *areté* takřka ontologický pojem: to, co činí věc, a to kteroukoli, zplna, dobře tím, čím jest, totiž dává jí schopnost či sílu vykonat její charakteristické dílo, její *ergon*."¹⁷

Ciceronova voľba slova *virtus* ako latinského ekvivalentu *areté* sleduje presne tento pojmový obsah. Je to nanajvýš vhodný a výstižný prostriedok, spájajúci mužnú silu udatných Rimanov s filozofickou *areté*, ktorá je tiež silou, len z jemnejšej látky: je to celistvosť, jednota veci, ktorej účinkom je, že je niečo dobré, t. j. schopné byť sebou v pravom zmysle slova. Slovo *virtus* dobre vyjadruje tento filozofický obsah, pričom nijako neruší obsah tradične spájaný v Ríme s týmto slovom, naopak, stavia na ňom a obohacuje ho. Za neskoršie zúženie tohto antického pojmu a skresľujúce konotácie, zaťažujúce slovo *virtus* v dôsledku toho, že sa stalo označením pre kresťanskú *cnosť*, Cicero zaiste nemôže. Jemu môžeme mať akurát za zlé, že keď myslí a hovorí o človeku, myslí a hovorí v mužskom rode, aj to len dovtedy, kým neuznáme, že žiadny mysliteľ, ani ten najgeniálnejší filozof, si v dobe, ktorá je jeho dobou, nemôže myslieť *hocičo*.

Pri uvažovaní o výstižnom, a pritom zrozumiteľnom latinskom slove pre duševné stavy, ktoré Gréci nazývali *pathé*, Cicero zavrhuje doslovný preklad, no pre významový posun cíti zjavne potrebu zdôvodniť svoje riešenie. V tretej knihe spisu *O najvyššom dobre a zle*, kde Cato podáva výklad stoického stanoviska, pripomína, že keby mal preložiť slovo *pathos* doslova, zvolil by slovo *morbus*, "choroba"; on však dáva prednosť slovu *perturbatio*, "rozrušenie", ktoré má v latinčine aj ďalšie významy, ako "zmätok", "neporiadok", "nepokoj". Odvoláva sa pritom na to, že nazývať emócie ako súcit alebo hnev chorobou je v Ríme nezvyčajné (*De fin.*, III, 10, 35). V *Tuskulských rozhovoroch* na dvoch miestach zopakuje, že *in consuetudinem nostram*, "podľa nášho zvyku" je lepšie nazývať stavy, ktoré "neposlúchajú rozum", nie *morbi*, ale *perturbationes* (*Tusc.*, III, 3, 7; IV, 5, 10). A ďalej vysvetľuje, že zvolené latinské slovo je ešte výstižnejšie ako grécke, lebo lepšie vyjadruje to, čo spôsobuje, že prílišné emócie a vášne sú niečo ako choroba: keď sa niekto dá uniesť túžbou alebo hnevom, hovorí sa, že *exisse ex potestate*, "nemá sám seba v moci", "stratil vládu nad sebou", a to znamená, že "nie je v moci rozumu, ktorému dala príroda vládu nad celou dušou".¹⁸

¹⁷ PATOČKA, J.: *Sókratés. Přednášky z antické filosofie*. Praha 1991, s. 127.

¹⁸ C i c., *Tusc.*, III, 5, 11: "Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est."

Cicero chápe daný pojem celkom presne, ale je zjavné, že v prípade dvojice *pathos* a *perturbatio* nejde o úplne totožné termíny: grécke a latinské slovo akcentuje každé iný aspekt daného pojmu. Choroba je predovšetkým slabosť a nedostatočná funkcia postihnutej časti tela alebo duše. Zenón hovorí o *pathos* ako o chorobe, aby vyjadril túto slabosť a neúčinnosť rozumu voči vonkajším podnetom. Cicero, citlivejší na "poriadok" a "vládu", evokuje latinským slovom *perturbatio* predstavu zmätku, chaosu a rozvratu, lebo s duševným hnutím, ktoré "neposlúcha rozum", spája predovšetkým dezorganizáciu, bezvládie a narušenie prirodzenej rovnováhy v hierarchii duševných schopností. Ide o ukážku toho, keď odlišné akcenty je možné, a opodstatnene, vysvetľovať kultúrnymi rozdielmi. No vypovedajú zároveň aj o Ciceronovej metóde tvorby latinskej terminológie: Cicero volí také latinské slovo, aby vyjadrilo podstatu gréckeho pojmu, ale aby tiež evokovaním známych, blízkych predstáv umožňovalo čo najhľadšie začlenenie nového pojmu do domáceho kontextu a napomohlo jeho chápanie.

Z uvedených príkladov je myslím jasné, ako Cicero chápe svoju úlohu pri tvorbe latinského filozofického slovníka: nielenže je potrebné transponovať do latinčiny pojmy, ktoré korenili v gréckej filozofickej tradícii, ale dosiahnuť, aby slová slúžiace na ich označenie mali v sebe potenciál samy evokovať ich bohatý obsah. Už samo slovo má viesť myseľ používateľa, pripravovať ho na pochopenie nového pojmu. A to by sotva bolo možné, ak by autor pri tvorbe odborného slovníka nečerpal priamo z domácich zdrojov bežnej reči, pravda, ak zároveň preukáže dôvody, ktoré ho oprávňujú "zaťažiť" zaužívané slovo odborným významom navyše a tento ďalší význam ním komunikovať.

Postup, ktorý pri tom uplatňoval Cicero, nebol už vlastne žiadnou novinkou, stávali na ňom všetky postsokratovské učenia. Sokratovské kladenie otázok vedie ku skúmaniu reči, k odhaľovaniu skrytých významov zahrnutých v slovách. Úsilie filozofov vychádzajúcich z tohto školenia je z väčšej časti orientované týmto smerom: smerom k ontológii toho, čo sa skrýva za slovom. Cicero, ktorý sa hlási k duchovnému dedičstvu Akadémie, sa pridáva k tomuto prúdu, skúma, čo je za slovami, pravda, tentoraz latinskými. Keď potrebuje preniesť pojmy, ktoré nachádza u akademikov, stoikov a iných, bude uvažovať v skutku v zodpovedajúcich latinských termínoch, bude ich porovnávať s ich gréckymi náprotivkami tak, aby ukázal ich styčné body i rozdielnosti, a tak postupil vpred v analýze toho, čo odhaľujú jednak grécke, jednak latinské slová. Jeho úsilie je výrazom dôvery v slovo a v možnosti komunikácie medzi ľuďmi. V tomto zmysle je jeho tvorba latinského filozofického slovníka ako celok, so všetkými ziskami či prípadnými stratami, konkrétnym aktom *humanitas*.

LITERATÚRA

- [1] ANDRÉ, J.-M.: *La philosophie Rome*. Paris 1977.
- [2] HARTUNG, H. J.: *Ciceros Methode bei der Übersetzung griechischer philosophischer Termini*. Hamburg 1970.
- [3] LÉVY, C.: "Cicéron créateur du vocabulaire latin de la connaissance: essai de synth se." In: *La langue latine, langue de la philosophie*. Rome 1992, s. 91 - 106.
- [4] LISCU, M.: *Étude sur la langue de la philosophie morale chez Cicéron*. Paris 1930.
- [5] PONCELET, R.: *Cicéron traducteur de Platon. L'expression de la pensée complexe en latin classique*. Paris 1957.

Mgr. Elena Urbancová, PhD.

Katedra románskej a klasickej filológie FF PU

ul. 17. novembra č. 1

080 01 Prešov

SR

elenau@unipo.sk